

DİNÎ İNANÇ-DİNÎ DAVRANIŞ İLİŞKİSİNE SOSYO-PSİKOLOJİK YAKLAŞIMLAR

M. Doğan KARACOSKUN*
karacoskun@cumhuriyet.edu.tr

Özet

Dinî İnanç-dinî davranış ilişkisini sosyopsikolojik bir çerçevede ele alan bu çalışma, teorik yaklaşımlar yanında bazı empirik verileri de içermektedir. Çalışmanın başlangıcında ana kavramlar olan din, dinî inanç ve dinî davranış kavramları üzerinde durulmuştur. Daha sonra dinî inanç, dinî davranış ilişkisiyle ilgili yapılmış bazı empirik araştırmaların sonuçları üzerinde durulmuş ve var olan uyumsuzluklar, çeşitli psikolojik ve sosyal problemlerle ilgili olarak yorumlanmıştır.

Sonuç bölümünde bir değerlendirmeden sonra, varılan sonuç aktarılmıştır.

The Psychological Approaches to the Relationship between Faith and Religious Practice

Abstract

This study named the psychological approaches to the relationship between faith and religious practice is a theoretical study. It includes, however, some empirical datas. In the first chapter, it is discussed the main concepts. These are religion, faith and religious practice. Since, it is argued that the lack of an agreement between faith and religious practice causes the various psychological and social problems.

In the final chapter, after a discussion, the auther concludes the study.

Key words: Religion, faith, religious practice, psychological analisis.

Giriş

Din, bireysel ve toplumsal açıdan çok geniş bir çerçevede işlev gören, insanların iç dünyalarındaki ahenk ve davranışlarının şeklini ve yönünü belirlemedeki denge sağlayıcı rolü itibarıyla, bir varoluşsal çözümleme ve hayatı anlamlandırma misyonuna sahip güçlü bir olgudur. Böyle olduğu içindir ki, her devirde düşünürlerin ve bilim adamlarının ilgilerinden uzak olmamıştır. Temelinde insan ve insan yaşantıları olan psikoloji alanında çalışan bilim adamları da, psikoloji biliminin kurucusu kabul edilen Wundt'tan başlayarak bu konu üzerinde kafa yormuşlardır. Kimine göre din bir nevroz olarak görülürken, kimine göre ruhun vazgeçilmez gıdası gibi görülmüştür. Bu açıdan, zaman zaman çeşitli eleştirilere de uğrasa, tarih boyunca her dönemde var olagelmiş din olgusunu yok saymak mümkün olmamıştır. Çünkü bireysel ve toplumsal bir olgu olarak din, insanla beraber varolan ve yaşayan bir gerçektir¹. Öyleyse insan varsa, din de vardır ve eğer insanı araştırıyorsak, onun yaşantıladığı dini de araştırmamız gerekmektedir. O

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ H. Bergson, *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*, çev. Mehmet Karasan, Ankara 1962, s. 127; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s.19.

halde konuya geçmeden önce bazı ilahî ve daha çok insanî yönüyle yapılmış din tanımları ve din anlayışları üzerinde durmak yararlı olacaktır.

İlahi ve İnsani Din Anlayışları ve Tanımları

Arapça bir kelime olan din, sözlük anlamı itibarıyla; “örf, âdet, itaat, tutulan ve gidilen yol, ceza ve mükâfat, millet vb.” anlamlarda kullanılır². Batı dillerinde “religion” kelimesiyle ifade edilip, “religere” ve “religare” köklerinden gelmesi nedeniyle, Allah’a korku ve saygı ile bağlılık ile kendini ibadete verme, tören ve ayinlere katılma³ anlamlarına geldiği görülür. Türkçe’deki kullanılışı itibarıyla ise, “inanç sistemi veya bir inancın kaideler bütünü” gibi anlamlara gelir.

Dinî terminoloji açısından din kavramının anlamını, İslam bilginlerinin Kur’anıkerim’deki ayetler ışığında yaptıkları şu tanımda görmek mümkündür: “Din, her konuda insanları, akıllarını, irade ve isteklerini kullanarak, hayır olan şeylere götüren, böylece dünya ve ahiret saâdetine ulaşmalarını sağlayan, peygamberler aracılığıyla Allah’ın gönderdiği ilahi esasların bütünüdür.”⁴ Tümer, İslam bilginlerinin bu tanımını, “peygamberlerin vahiy ve ilhama dayanarak tebliğ ettikleri şeylerin bütünü”⁵ şeklinde özetler.

Din kavramının sözlük ve dini terminolojideki anlamlarını verdikten sonra, çeşitli sosyal bilimcilerin sosyal ve psikolojik işlevlerini göz önünde bulundurarak, din kavramına getirdikleri tanım ve yaklaşımlar çerçevesinde konuyu irdeleyebiliriz.

Wundt dini, “her sonlunun sonsuz alanda yaşaması hakkındaki vasıtasız bir şuur” şeklinde açıklarken;⁶ Jung “religio” kelimesinin anlamına uygun olarak formüle edilebilen özel bir zihin durumu, der ve şöyle devam eder: “Şöyle ki güçler olarak anlaşılan, ruhlar, şeytanlar, tanrılar, yasalar, idealler yahut her ne ad verirse versin insanın dünyasında ciddiye alacağı kadar önemseydiği güçlü, tehlikeli, yardımcı ya da kendini feda edercesine seveceği ve tapacağı kadar da anlamlı ve güzel bulunduğu şeylerin, muayyen dinamik etmenlerin dikkatli bir gözlemi ve hesaba katılmasıdır.”⁷

James, dini “duygular, eylemler ve yalnızken bireyin kutsalla ilişki anında yaşadığı bireysel tecrübe” şeklinde tanımlar.⁸ Freud’un bir nevroz ve yanılsama olarak nitelenmesine karşın⁹, James dini, insan hayatında teselli edici ve kuvvetlendirici fonksiyon görebilecek tek şey, olarak görür.¹⁰

Fromm’a göre, “Bir topluluğun bireylerince paylaşılan ve o bireylere belli bir yöneliş, belli bir bağlanma amacı kazandıran her hangi bir düşünce ve eylem sistemi”ne

² Ragıp el-İsfahani, *Müfredât*, Kahraman Yay. İstanbul 1986, s.253; İbni Manzur, *Lisanu'l Arab*, Daru'l Fikr, Beyrut trs, s.166-171

³ A. Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s.13-14; Peker, *Din Psikolojisi*, Sönmez Matbaa ve Yayınevi, Samsun 1993, s.22; Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay. İstanbul 1996, s.17.

⁴ A. Hamdi Akseki, *İslam*, İstanbul 1996, s.53.

⁵ Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, AÜİF Dergisi, C. 28, s. 213-219.

⁶ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1968, s. 27.

⁷ C.G. Jung, *Din ve Psikoloji*, çev. Cengiz Şişman, İnsan Yay., İstanbul 1993, s. 20.

⁸ William James, *The Varieties of Religious Experience*, Penguin Books, U.S of Amerika, 1982, s.xxi.

⁹ S. Freud, *The Future of An Illusion*, trans. by W. D. Robson Scott, The Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis, London 1962.s. 25.

¹⁰ M.Rahmi Balaban, *Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre İlim-Ahlak-İman*, Ankara 1950, s. 45-51.

din diyebiliriz. Fromm, bu sistemin Tanrılı veya Tanrısız olmasının da önemli olmadığını söyler.¹¹ Maslow da benzer bir yaklaşımla, önemli olanın doruk deneyim yaşayıp yaşamama olduğundan bahisle, böyle bir deneyimin Tanrıcı, doğaüstücü ve Tanrıcı olmayan bağlamlarda yaşanabileceğini belirtir.¹² Nortbourne, “Modern Dünyada Din” adlı çalışmasında, bu tür Tanrı kaynaklı ve merkezli olmayan inanç sistemlerinin de “din” olarak tanımlanmalarına karşı çıkarak, beşeri bir takım sistemlerin dinin yerini alabileceklerini ancak onların “din” olarak tanımlanmalarının bir zihin karışıklığına sebebiyet vereceğinden, doğru olmayacağını söyler. O’na göre din sözcüğü, en başta beşerî zihnin bir kurgusu olmayan, bilakis Tanrı kaynaklı bir şey için kullanılır.¹³

Temel yaşantı alanları açısından din, “objektif” ve “subjektif” olmak üzere iki yönlü olarak değerlendirilebilir. Subjektif yön, insanın iç dünyasındaki duygusal yön; objektif yön ise dışa akseden yöndür. Dolayısıyla en önemli sayılabilecek bir yönüyle din subjektiftir. Yani inanç boyutuyla, önce bireylerin iç dünyalarında yer edinir. Bu inancın bireylerin iç dünyalarına yerleşmesiyle birlikte de, dinin objektif yönü, yani davranış boyutu ortaya çıkar.¹⁴ O halde bu iki temel dini yaşantı alanlarını ayrı ayrı ve açıklayıcı bir şekilde değerlendirmek yararlı olacaktır.

Dinî İnanç

İnanç (İng. belief, Fr. croyance, Alm. glaube), sözlükte bir fikre bağlılık¹⁵ ve kabul anlamına gelmektedir. İhtimalin bütün derecelerini içerisine alan inanç, %50 civarında olduğunda şüphe, %50 ila %100 arasında olduğunda kanaat olarak ortaya çıkar. %100'lük bir inanç, kesin inançtır ve eğer bu inanç, tahkik edilmeksizin benimsenir ve zıt kanaatların da aynı derece geçerli olabileceğine inanılmazsa, iman konusu olur.¹⁶

İnanç, bireysel ve toplumsal yaşamımızda oldukça etkindir ve bireylerin kendi iç dünyalarındaki ve sosyal yaşantılarındaki dengeleri kurmada oldukça önemli bir işleve sahiptir. Houxley, bütün amaçlı eylemlerin ve nezih yaşantıların ön koşulunun “inanç” olduğunu söyler¹⁷. İnsan hayatında bu derece önemli olan inanç, Fromm’a göre, “kişinin düşünsel ya da duygusal açıdan içsel etkin olma durumunun bir sonucu” olma şeklinde ortaya çıkarsa akılcı; ancak “kişinin doğru olup olmadığına bakmaksızın doğru kabul ettiği, kendisine verilmiş bir şeye boyun eğmesi” şeklinde ortaya çıkarsa akıldışı yahut mantıksız olur. “Bir olasılığa inanmak” yahut “kesin olmayışın kesinliği” şeklinde tanımladığı inanç olmaksızın insanın umutsuz, yalnız ve korku dolu olacağını belirten Fromm, içsel bir etkinlik sonucu ortaya çıkan inancın olumlu insan olmaya katkısının büyük olacağını ifade eder.¹⁸

¹¹ Erich Fromm, *Psychoanalysis and Religion*, Yale University Press, London 1963, s. 21.

¹² Abraham H. Maslow, *Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler*, çev. H. Koray Sönmez, Kuraldışı Yay., İstanbul 1996, s. 48.

¹³ Lord Nortbourne, *Modern Dünyada Din*, İnsan Yay. İstanbul 1995, s. 11.

¹⁴ Neda Armaner, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1967, s. 47.

¹⁵ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 11.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 142

¹⁶ D. Krech, S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, çev. Erol Güngör, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1970, I. Kitap, s.175; Peker, *a.g.e.*, s. 45, Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, T.D.V.Yay., Ankara 1993, s. 156

¹⁷ Aldous Houxley, *Kalıcı Felsefe*, çev. Latif Boyacı, İnsan Yay. İstanbul 1996, s. 239.

¹⁸ Fromm, *Umut Devrimi*, çev. Şemsa Yeğin, Payel Yay, İstanbul 1990, s.28; Fromm, *Sahip Olmak Ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yay, 5. Baskı, İstanbul 1994, s. 86-87.

Gündelik yaşamdaki kullanım itibarıyla da inanç, birine inandığımızı, inanç duyduğumuzu söylediğimizde, daha çok onun davranışlarında istikrarlı ve güvenilir olduğundan emin olmayı ifade eder. Sosyal açıdan ise, kişilerin toplum hayatında ona göre tavır alacakları, davranacakları temel bir sistemin işlevsel boyutudur. Bu yönüyle inanç, insan ilişkilerinde temel belirleyici olma gibi oldukça önemli bir etkinlik alanına sahiptir. Gündelik yaşamdaki inanç, toplum hayatını ve gündelik yaşamı tek tek bireylerin davranışlarıyla ve zaman zaman organize edilmiş grup davranışlarıyla düzenleyen etkin bir sosyal yaptırım mekânizması olmaktadır.

Fowler inancı, “dini kapsamakla birlikte onunla sınırlı yahut özdeş olmayan dinamik ve kapsamlı bir insan deneyimi” olarak tanımlar. Kurumsallaşmış dinlerdeki “iman” terimini ise “bilinçli ve bilinçsiz motivasyonları içeren değerler merkezi”, “güce ilişkin hayaller ve gerçekler” ve “dini lider efsaneleri” içeren bireysel bir iç derinlik olarak açıklar.

Doğrulanamayacağı bilinen veya doğrulanmamış fakat doğrulanabilir önermelere iradi bir rızayla inanmayı içeren¹⁹ dini inanca gelince, “insanın kendisi ve bütün kâinat üzerinde hakimiyetini kabul ettiği duyularüstü, yüce, kudret ve kuvvet sahibi bir varlık ve bu varlıkla insan arasındaki ilişkileri düzenleyen bir takım esaslarla ilgili inançlar”²⁰ şeklinde tanımlayabiliriz. İlahiyat literatüründe ve dilimizde dinî inanç, Arapça “iman”, (İngilizce faith, Fransızca foi, Almanca glauben) terimiyle ifade edilir. İman kelimesinin kendisinden türediği “emn” kökü, güvenmek, güvenilir olmak, emin olmak, emniyette olmak, inanmak,²¹ kendi kendisiyle barışık olmak, içinde bir keder ya da sıkıntı hissetmemek²² gibi anlamlara gelir. Bireyin bizzat araştırmasını imkânsız bulduğu inançları, iman konusu olurlar.²³ Ayrıca iman, inanmak ve tasdik etmek anlamındadır. Ehli sünnet kelamcıları da imanı bu anlamda kullanmış ve şöyle tanımlamışlardır: “Hz. Peygamber (SAV)’in, Yüce Allah’tan getirdiği kesin olarak bilinen hükümlerde onu tasdik etmek, onun haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul edip, bunların gerçek ve doğru olduğuna gönülden inanmaktır²⁴. İbni Teymiye, iman teriminin her bakımdan tasdik kelimesinin anlamdaşı olmadığını, tasdik kelimesinin her türlü haber hakkında kullanılması mümkünken, iman kelimesinin sadece gayb (görünmeyen, bilinmeyen) ile ilgili olması gerektiğini söyler²⁵. Buna göre imanı tanımlarken kullanılan tasdik kelimesinin, gündelik anlamından daha dar bir anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kur’an’ı Kerim’de geçen çeşitli ayetlerde “hidayet” (doğru yolu bulma) anlamında da iman kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.²⁶ Ancak genellikle tanımların temelinde tasdik vardır. Tasdik, kalpte gerçekleşen, ancak sadece kalple kalmayıp, akla dayanan rıza ve kabulü ve insanın bütün duygu, irade ve şuurunun da bu tasdike katılımını içeren bir anlamdadır.²⁷ Ayrıca bu doğrultuda yapılacak davranışlar

¹⁹ Houxley, *Kalıcı Felsefe*, s. 240

²⁰ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 47

²¹ İ.Manzur, *Lisanul Arab*, s. 21-27

²² Fazlur Rahman, *Allah’ın Elçisi ve Mesajı*, çev.Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997, s. 2

²³ Hökelekli, *a.g.e.*, s.156.

²⁴ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Konya 1996, s. 106; A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1987, s. 17

²⁵ İ.Teymiye, *İman Üzerine*, Pınar Yay., çev. Salih Uçan, İstanbul 1994, s. 111

²⁶ Ramazan Altıntaş, *Kur’an’da Hidayet ve Delâlet*, Pınar Yay., İstanbul 1995, s. 66-67

²⁷ Özcan, *a.g.e.* s 69

ve ikrarlarla da, bu tasdike katılır. İmanı bu doğrultuda tanımlayan İsfahani'ye göre iman, bir anlamda tasdik yoluyla nefse hakkın bildirilmesi olup, bu da üç şeyin birleşmesiyle olur. Bunlar kalb ile tahkik (araştırma), lisanla ikrar (dil ile ifade etme) ve azalarla amel etmektir²⁸. Bir kısım İslam bilginleri de imanı tanımlarken, amel etmeyi yani imanın gerektirdiği davranışları yapmayı da imanın bir parçası saymışlardır²⁹.

İmanın aklî ve bilgisel temeline gelince, onun böyle bir temelden yoksun olduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Ancak, her ne kadar sağlam bir bilgi temeli olsa da, imanı salt bilgiye indirgemek, yani imanın ancak somut verilerle doğrulandığı taktirde doğru bir inanç olacağını söylemek de doğru değildir. İman belli bir sonucun iradi olarak, ısrarla kabul edilmesi anlamına gelir ve bu anlamda bilgiyi de aşabilir³⁰. Bundan dolayı, iman ile bilgi arasındaki ilişkiye getirilecek determinist bir yaklaşım doğru olmaz. O halde iman, bilgiyle hiçbir ilişkisi olmayan bir kesin kabulden öteye, bilgi ile ilişkili ancak, bilgiyi de aşabilen ve yalnız bilgiye indirgenmesi söz konusu olmayan, bir görünmeyen ve bilinmeyeni onaylama ve bunu ifade etmedir.

Dinî inancın insanlardaki altyapısına gelince, genellikle insanların inanmaya ruhen yetenekli, yatkın ve elverişli oldukları kabul edilir. Latent(uyur) haldeki bu yatkınlık, çocuğun ruhundaki sınır tanımayan arayışla, dinî inancı kabule yönelir. Güvenme temeli üzerine kurulu olan bu süreçte, güvenmenin en üst sınırı asıl güveni veren varlığa dayanma ve bağlanmadır.³¹ Çünkü dinî inanç, esaslı bir güven kaynağı olma özelliğinden dolayı, insanın ihtiyaç duyduğu güvende olmayı sağlar.³²

Dinî inancın psikolojik temelleri üzerine yazdığı bir makalede Argyle, dini inancı yedi psikolojik temelle izah eder. Birincisi, doğrudan bir ihtiyacı gidermek; ikincisi, sıkıntıyı gidermek; üçüncüsü, iç çatışmaları gidermek; dördüncüsü, Tanrının ebeveyn figürleri olarak algılanması; beşincisi, "ben" hüviyeti sağlaması; altıncısı, dinin izahlarının anlama ihtiyacına yönelik bilişsel açıklık içermesi ve yedincisi de yaşanan dinî tecrübenin bireye yaşattığı mutluluktur.³³

Dini İnancın Oluşum ve Gelişimi

İnsanın varoluşsal özünde yer alan bir yönelim ve bağlanma nesnesine dönük eğilimlerin ve yaşanan süreçlerin getirdiği yaşantıların kurumsal bir dini inanç alanıyla bütünleşmesi sonucu, iman tecrübesi bireyin yaşamında güçlü bir yer edinir. Zaman zaman sorgulama, zaman zaman şüphe evreleri geçirerek her gelişim döneminin psikososyal karakterine göre değişimler içerir. İmandaki bu gelişim ve değişim süreçlerini yüzlerce insan üzerinde araştırma yaparak inceleyen Fowler ve

²⁸ İ.Manzur, *a.g.e.* s. 30-32.

²⁹ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Aydın, *Günümüz Toplumunda İman Problemi*, Karakoç Basın Yay. Tic. Ve Ltd. Şti. , Ankara trs, s. 29

³⁰ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay. İstanbul 1992, s. 85-86.

³¹ Yavuz, *Çocuk ve Din*, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 121-123.

³² Wincent W. Herr, SJ, *Religious Psychology*, Alba House A Division of St. Paul Publications Staten Island, New York 1965, s.79; R.D.Laing, *Yaşantının Politikası*, çev. Kemal Sayar, Vadi Yayınları. İstanbul 1993, s. 138.

³³ M. Argyle, "Seven Psychological Roots of Religion", "Theology Journal", vol. LXVII, No: 530, August, Guilford and London 1964, s. 333-339

öğrencilerinin çalışmaları sonucu yedi temel evre tespit edilmiştir.³⁴ Bu evreleri insan gelişimine uygun olarak şöylece aktarabiliriz:

1. Temel İman (Anne karnında ve yaşamın ilk ayları) : Bu evre duygusal güvenin başlangıcını içerir. Daha sonraki iman gelişimi bu esas üzerine temellenir.

2. Sezgisel / Yansıtma İman (İlk çocukluk) : İkinci evrede hayal gücü, algı ile uzun süren, imana ait şekillenmeleri bir araya toplar. Çocuk, kutsalın yasaklarını ve ahlak varlığının bilincibe ulaşır.

3. Mistik / Gerçek (Literal) İman (İlkokul Yılları) : Bir süre sonra mantıksal düşünme yeteneğinin gelişmesi, Piaget'in somut işlemler evresine uygun olarak, dünyadaki işleyişi anlamaya yardımcı olur. Artık çocuk hayal ile gerçek dünya arasında ayırım yapabilir ve başkalarının perspektifini ayırt edebilir. Dini inançlar ve semboller tamamen gerçek olarak kabul edilir.

4. Sentetik / Geleneksel İman (İlk ergenlik) : 14 yaşına gelindiğinde, Tanrıyla daha çok kişisel ilişkiye istek doğuran biçimsel ameli düşünceyle ilgili soyut fikirlere bir güven söz konusudur. Geçmiş yaşantılar üzerine düşünmeleri ise gelecek ve kişisel ilişkiler konusundaki kaygılar, ortak bakış açısını yakalama ve bir dünya görüşü ve onun değerlerini paylaşmaya yardımcı olur.

5. Bireysel / Düşünmeye Dayalı İnanç (Son ergenlik ve genç yetişkinlik) : Burada dıştaki otoriteye güvenden içteki otoriteye güvene geçişi içeren, eleştirel gözden geçirme ve inanç ve değerleri yeniden inşa etme vardır. Bu, bilinçli bir şekilde verilen kararlara ve bir "yönlendiren ego" nun ortaya çıkmasına yol açar.

6. Birleşik İman (Orta yaş veya sonrası) : Altıncı evrede, doğrudan yaşantılaşamayan gerçekle daha derinlikli bir ilişki kurma isteği doğuran karşıtların bir bileşimi (Örneğin, hiçbir bireyin genç ve yaşlı, erkek ve dişi, yapıcı ve yıkıcı olan yanlarının fark edilmesi) söz konusudur. Diyaloğa dayalı bilgi ortaya çıkar, öyle ki birey, karmaşık bir dünyanın çok yönlü bakış açılarına açık hale gelir. Bu , bireyin Bireysel / Düşünmeye Dayalı İnanç evresinde gelişen iman sınırlarının ötesine geçmesini ve gerçek hem çok boyutlu, hem de kaynağı itibariyle birbiriyle bağlantılı olduğunun anlaşılmasına imkan tanır.

7. Evrensel İman (Belirli bir yaş söz konusu değildir) : Son evre, adalet ve sevgiyi etkinleştirip, baskı ve işkenceyi alt etmek için oluşan veya Tanrının gücü ile birleşmeyi içerir. İnanç gelişiminin bu evresine ulaşan kimseler, "Aramızda sevgi ve adaletin hali hazırda var olduğu bir topluluk olarak yaşarlar. Onlar bizim huzurumuz için kurtulmuş bölgeler oluştururlar ve biz onları hem serbestlik için yaşar ve hem de tehdit için yaşantılarız. Bu kimseler, "adalet ve sevgi toplumu"na direnen, insanlıktan çıkmış yapılara bağlı ve dost olan kimselere karşı durmaya yönlendirir."

Fowler'in imandaki değişim ve gelişimle ilgili olarak geliştirdiği bu evreler, dikkat edilirse, Piaget'in geliştirdiği bilişsel gelişim ve Kohlberg'in geliştirdiği ahlaki gelişim kuramlarına benzer bir süreç ve içerik arz etmektedir. Bu yönüyle zengin içeriğe

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Ralph W. Hood, Jr. ve Diğerleri, *The Psychology of Religion, An Ampirical Approach (Second Edition)*, The Guilford Press, New York, 1966, s.52-53.

sahip görünmekle birlikte, empirik açıdan göreceli ve daha az değer ifade ettiği şeklindeki eleştirilerden uzak olamamıştır.³⁵

Dini inançla ilgili olarak genel olarak ortaya koymaya çalıştığımız çeşitli yaklaşımlar çerçevesinde, dini inancın kaynağının temelde bireyin kendisi olduğuna ilişkin yaklaşımların ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, ihtiyaç yahut arzu yönelimi şeklinde, her bireyin bir inanç objesi veya bir dini inanç edinmeye dönük psikolojik bir yatkınlık içerisinde olduğu söylenebilir. Farklı dini inançların oluşmasının ise, çeşitli kişisel ve sosyal etkenler nedeniyle, bu yatkınlığı eyleme dönüştürme sürecinde ortaya çıktığı söylenebilir.

Dinî Davranış

Davranış terimi, sözlük ve ansiklopedilerde, hareket etme biçimi, yahut insanların tepki gösterme davranma biçimi³⁶ anlamına gelirken, psikoloji biliminde “organizmanın uyarılar karşısındaki tepkilerinin tümü”³⁷ şeklinde tanımlanır. Buna göre davranış hem içte yaşanan psişik durumlar, hem de dışa akseden faaliyetlerdir.³⁸ Genel psikoloji kitaplarında ise uyarıcı, organizma ve tepkiler arasındaki karşılıklı ilişkiler davranış olarak ifade edilir. Ancak Eroğlu'nun bütün bu tanımları da göz önünde tutarak yaptığı davranış tanımı, en genel anlamda davranışın ne olduğunu açıklamaktadır: “Organizmanın bedensel ve zihinsel yetenekleri, kişisel özellikleri ve duygusal mekanizmaları aracılığıyla gerçekleştirdiği, çok sayıdaki fiil ve eylemler ile çeşitli sözlü ve sözsüz mesajlar taşıyan bedensel hareketler gibi olgu ve durumların tamamı, davranışları meydana getiren tepkiler topluluğudur”.³⁹

İnsan davranışlarını incelemeyi kendisine konu edinen psikoloji bilimi, görünür davranışların gerisinde yatan çeşitli psikolojik süreçlerin meydana gelme ve davranışı yönlendirmelerinin nasıl olduğunu belirtmeye çalışır. Bunu yaparken insanın ihtiyaçları, duyuları algılaması vb., çeşitli yaşantılar yanı sıra, davranışla çok sıkı ilişkili olan tutum kavramı üzerinde de durur. Görünür davranışlarla ilişkili olmakla birlikte tutumlar, görünmeyen, doğrudan gözlenemeyen tepkilerdir. Tutum kavramı bir konu, şahıs yahut olayın lehinde veya aleyhinde tepki vermeye yönelik bir eğilim olarak tanımlanır⁴⁰. Kağıtçıbaşı'ya göre tutum, bir bireye atfedilen onun bir psikolojik obje ile ilgili düşünme, duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde oluşturan eğilimdir⁴¹. Tutumun üç unsuru vardır. Bunlar zihinsel tepkiler yahut inançlar, duygusal tepkiler ve davranışa yönelik tepkilerdir.

Çalışmamız açısından, psikoloji bilimindeki genel yaklaşım esas alınarak, davranış kavramıyla, görünen ve görünmeyen iç ve dış tepkiler, sözler ve hareketler kastedilmektedir.

Dini davranış (Religious behavior) kavramına gelince, genelde “dini inanç ve düşüncelerle beraber dışa akseden dini belirtiler, fiil ve ibadetler”⁴² şeklinde tanımlanır.

³⁵ Ralph W. Hood, Jr. ve Diğerleri, *The Psychology of Religion, An Ampirical Approach (Second Edition)*, The Guilford Press, New York, 1966, s.52-53.

³⁶ *Büyük Larousse*, “Davranış” Mad., Milliyet Yay., İstanbul trs., s. 2909

³⁷ *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK., Ankara 1980, s. 55

³⁸ Peker, *Suçlularda Dini Davranışlar* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Samsun 1987, s. 88

³⁹ Feyzullah Eroğlu, *Davranış Bilimleri*, Beta Basım-Yayın Dağıtım A.Ş., İstanbul 1996, s. 13

⁴⁰ *Concise Encyclopedia of Psychology* Editör: Raymend J. CORSINI, New York 1987, s. 96

⁴¹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, Evrim Basım-Yayın- Dağıtım, İstanbul 1988, s. 84

⁴² Peker, *Suçlularda Dini Davranışlar*, s. 88.

Dini literatürdeki karşılığı “amel” kavramıdır. Sözlükte, “iş, çaba, fiil, çalışma”⁴³ gibi anlamlara gelen amel kavramı, canlılardan kasıtlı olarak meydana gelen her türlü fiil⁴⁴ şeklinde tanımlanır. Dolayısıyla “sadece ibadetler değil, insanın niyetli ve şuurlu, bütün faaliyetleri”⁴⁵ ameldir. Buradan anlaşılabilirliği üzere amel kavramı, gerisinde bir niyet ve bir bilinç bulunan davranıştır. Dinî kaynaklara göre ameller genel olarak salih (iyi) ve fasid (kötü, boşa gitmiş) ameller şeklinde ikiye ayrılır. İyi ameller, dinin yapılmasını emir ve tavsiye ettiği, iyi, doğru, faydalı ve sevap kazanmaya vesile olan işler; kötü ameller ise, yapılması dince yasaklanan ve hoş karşılanmayan kötü, yanlış, zararlı ve günaha yol açan amellerdir⁴⁶.

Amel kavramının dinî literatürdeki anlamını daha iyi anlayabilmek için Kur’an’da amel kavramının geçtiği ayetlere de bakmak gerekmektedir. Bu ayetlerden bazıları şöyledir:

“Kim salih amel işlerse kendi lehinedir; kim de kötülük işlerse kendi aleyhinedir”⁴⁷.

“Şüphe yok ki daha önce peygamberlere iman edenler, Yahudi olanlar, Hıristiyanlar ve Sabiilerden Allah’a ve ahiret gününe inanıp, salih amel işleyenlerin ecirleri Rablerinin katındadır. Onlar için artık korku yoktur. Onlar üzülmeceklerdir.”⁴⁸

“De ki: Ben ancak sizin gibi bir insanım, yalnız ilahınız bir tek ilahtır, diye bana vahyolunuyor. Onun için her kim Rabbine kavuşmayı arzu ederse salih amel işlesin ve Rabbine yaptığı ibadete hiç kimseyi ortak koşmasın.”⁴⁹

Ayetlerden de anlaşılabilirliği üzere salih ameller, inanan kimseden yapması istenen ve yaptığı takdirde, inandığı ve inancına uygun hareket ettiği için mükafat göreceği işlerdir. Aksi halde ise yapacağı kötü işler aleyhinedir. Çalışmamızda da amel kavramı, dini terminolojideki anlamı çerçevesinde değerlendirilmiş ve “dinî davranış” kavramıyla ifade edilmiştir. Yani, dince yapılması emir ve tavsiye edilen iyi davranışları yapma ile dinde yapılması yasaklanan kötü davranışları terk etme konusu, “dinî davranış” kavramı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla ahlakî davranışlar, dinî davranışların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Zaten inançlı bir kimse için, ibadetlerle, ahlakî davranışların farklı algılanmaları, yahut ahlaki davranışların ibadet gibi kabul edilmemesi söz konusu olamaz. Aksine her dinî davranışın gerisinde yatan faktör Allah’a iman ise, bir mânada ahlakî davranışlar da “ibadet” kapsamındadır. Nitekim Allah’a veya kutsal olarak kabul edilen varlığa kulluk etmek, yaklaşmak için yapılan dinî davranışların tümü ibadet olarak tanımlanmıştır.⁵⁰ Buna göre bireyin dinin amacına ve moral değerlerine ters düşmeyen her hareketi ibadettir. Çünkü namaz, oruç, hac vb. dini davranışlarla, ahlakî nitelikli diğer davranışları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Örneğin, Kur’an’da namazın

⁴³ *Lisanul Arab*, “Amel” Mad.,s.474-478.

⁴⁴ Ragıp el-İsfahani *Müfredat*, “Amel” Mad. s. 519; *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, “Amel” Mad. s. 39; *İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, “Amel” Mad. s. 126-130.

⁴⁵ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut Yay.,2. Baskı, İstanbul 1993, s. 35.

⁴⁶ *İslam Ansiklopedisi*, T.D.V.Yay., “Amel” Mad.,s.13-20.

⁴⁷ *Kur’an-ı Kerim*, 41 / 46.

⁴⁸ *Kur’an-ı Kerim*, 2 / 62.

⁴⁹ *Kur’an-ı Kerim*, 18 / 110.

⁵⁰ Peker, *Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları*, Eser Mat. Samsun. 1991, s. 28.

insanları kötülük ve fuhuştan alıkoyacağı buyurulurken⁵¹ bu ilişki daha açık görülebilmektedir. Nitekim tamamen dinî bir emir olan zekât verme davranışı, toplumsal dayanışma, yoksullara yardım etme, merhamet etme vb. yönleri dolayısıyla, insanî ve ahlakî boyutlarıyla da işlevseldir. Bu nedenle kesin bir ayırım yapabilmek imkânı yoktur denilebilir.

Dinî inanç ve dinî davranış konularıyla ilgili bunca açıklamadan sonra, şimdi de dinî yaşantının bu iki temel öğesinin birbirleriyle ilişkileri açısından nasıl bir işleyiş söz konusudur? Bu iki dinî yaşantı süreci arasındaki uyum ve uyumsuzluğun psikolojik sonuçları neler olabilir? sorularına cevap aranacaktır.

Psikolojik Açıdan Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişkisi

Pek çok psikoloğa göre, insanların gözlenebilen davranışlarının gerisinde, belli ihtiyaçları giderme arzusu vardır.⁵² İnsan bu ihtiyaçlarını gidermek suretiyle kendi değerini anlar ve yaratıcı gücünü ortaya çıkarır.⁵³ Bu ihtiyaçlar çok çeşitli ve farklı içeriklerde olabilir. Nitekim insan ihtiyaçları üzerine yapılan çalışmalar sonucunda geliştirilen çeşitli teoriler de vardır. Maslow'un "ihtiyaçlar teorisi" bunlar arasında en önemlilerindedir. Maslow, insan davranışlarının gerisinde yatan ihtiyaçları, belirli bir hiyerarşi çerçevesinde düzenler. Bunlar fizyolojik ihtiyaçlar (açlık, susuzluk, cinsellik, barınma vb.) güvenlik ihtiyaçları, ait olma ve sevgi ihtiyaçları, takdir ve saygı ihtiyaçları ve bir de bunların hepsinin üzerinde yer alan ve en temel ihtiyaç olan "kendini gerçekleştirme ihtiyacı" dır.⁵⁴

Frankl, insanın en temel ihtiyacının varoluşunu anlamlandırmak olduğunu söyler. Ona göre insanlar, her türlü ihtiyaç ve dürtüleri tatmin edilse bile, varoluşlarını anlamlandıramazlarsa tatmine ulaşamaz, yani Maslow'un teorisindeki ifadeyle, kendilerini gerçekleştiremezler. Ancak manevî ihtiyaçları gidererek hayatı anlamlandırma yoluyla insanlar kendilerini gerçekleştirebilirler⁵⁵.

Fromm'a göre, insanların varoluşlarından kaynaklanan temel ihtiyaçları, kimlik, köklülük, aşkınlık ve bir yönelim ve bağlanma nesnesine yönelme şeklindedir. Bağlanma ve yönelim ihtiyacı çerçevesinde şekillenen dini inanç, yaşamın doğasını oluşturan oldukça önemli bir unsur ve insan ruhunun temel bir dinamiğidir.⁵⁶

Bu yaklaşımlarda görüldüğü gibi, inancı bir ihtiyaç olarak ortaya çıkaran daha temel insan ihtiyaçları ve yaşantıları vardır. Bu ihtiyaçların da en temeli insanın güçsüzlüğünü ve çaresizliğini giderme isteğidir. Pek çok psikologun ifade ettiği bu gerçeği, Horney, insanları davranışa yönelten en temel varoluşsal sorun olarak ortaya koyar ve insanın bu çaresizlik duygusunu aşmak için güvenlik arayışına yöneldiğini söyler.⁵⁷ Bu arayışlar ve ihtiyaçların giderilmesi sürecinde insanlar bir dinî inanca ulaşırlar. Bu inançlar, iyice yerleştiginde ise, davranışları da organize ederler. Bu bir tür

⁵¹ Kur'an-ı Kerim, 29 / 45.

⁵² Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkilap Kitabevi 9. Baskı, İstanbul 1990, s. 2.

⁵³ Peker, "İman-İbadet İlişkisi" s.41.

⁵⁴ Bkz. Abraham Maslow, *Motivation and Personality*, Second Edition, Harper and Row, Publishers, New York 1970.

⁵⁵ Viktor Frankl, "Kendini Gerçekleştirme ve Kendini İfade Etmenin Ötesinde", Der. Kemal Sayar, Sana Ruhtan Soruyorlar, (derleme), İz Yay, İstanbul 1991, s. 313.

⁵⁶ Fromm, *Umut Devrimi*, s. 27-76; Engin Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 222.

⁵⁷ K. Horney, *Psikanalizde Yeni Yollar*, çev. Selçuk Budak, Öteki Yay. Ankara 1994, s. 27.

matematiksel yahut nedensel gözüken süreç, her insan için tek tip bir işleyişe sahip değildir. Hatta Vergote'e göre, pek çok psikolog ve ilahiyatçının ihtiyaç olarak ortaya koyduğu din ve tanrı inancına yönelme arzusu her ne kadar yaşandığı esnada bir ihtiyaç gibi algılsa da, genel anlamda ihtiyaçların tabii karakterine sahip değildir.⁵⁸ Ancak ne şekilde algılanır yahut oluşursa oluşsun, dini inançlar iyice yerleştiğinde davranışları organize ederler.

Kişilik bütünlüğü açısından insan yaşantıları arası uyumun önemine binâen, inançla çelişen davranışların çatışmaya yol açacağı ortadadır. Ama önce inanan bireylerin çeşitli psikolojik ve sosyal faktörlerin etkisiyle, bu uyumu ne ölçüde sağlayabildikleri sorusunu cevaplamak yararlı olacaktır. Konuyla ilgili biri eski tarihli ve A.B.D.'de yapılan bir araştırma, diğeri ise daha yakın bir tarihte ve ülkemizde tarafımızdan yapılan bir araştırma olmak üzere iki araştırma bulgularını burada aktaracağız.

Bunlardan birincisi Murray G. Ross'un önemli bulgular içeren "**Religious Belief of Youth** (Gençliğin Dini İnancı)"⁵⁹ isimli, katolik, protestan ve yahudi inancından 1935 yetişkinle yapılan anket ve 100 kişiyle yapılan mülâkata dayalı, gençlerin dini inançlarının yapısı ve işleviyle ilgili çalışmasıdır. Alan araştırma yöntemi kullanılarak yapılan bu empirik çalışmada, gençlerin dini inançları ve dinî pratikler, sosyal ve politik tutumlar ve bunların dini durumlarıyla ilişkisi gibi konular üzerinde durulmuştur.

Araştırma sonucunda Tanrıya inanç düzeyi oldukça yüksek (% 80'in üzerinde) bulunmuş, çok küçük bir kesim (%10 civarında) inanç açısından ateist ve agnostik bulunmuştur. Protestan ve yahudiler, katoliklere göre daha az dindar bulunurken, kolej mezunlarının daha az eğitilmiş olanlardan, erkeklerin kadınlardan, yaşı büyük olanların da, yaşça kendilerinden daha küçük olanlardan daha az dindar oldukları tespit edilmiştir. Doğrudan konumuzla ilgili bir bulgu olarak ise, dini inanç ve dini davranışlar arasında önemli farklılıkların olduğu ve sürekli bir uyum olmadığı görülmüştür.

Tarafımızdan yapılan araştırma ise, ülkemizde ve İslam inancına sahip 489 ergen, yetişkin ve orta yaşlı denek üzerinde uygulanmış, dini inanç-dini davranış ilişkisinin ne durumda olduğunu anlamaya yönelik ankete dayalı bir çalışmadır.⁶⁰ Araştırmada elde edilen bulguların bazılarını şöylece sıralayabiliriz:

a. Namaz kılma :

Namaz kılmanın dini bir gereklilik olduğuna inanma ile namaz kılma davranışı arasında mânidar bir ilişki bulunmuştur ($\chi^2 = 86.27$, Sd.= 8, P < 0.05). Araştırmada, inanç düzeyi itibarıyla kesinlikle inandığını belirten deneklerin, davranış dağılımları oldukça farklılıklar göstermiştir. Namaz kılmanın dini bir gereklilik olduğuna kesinlikle inandığını ifade eden deneklerin ancak % 28.3'ünün tüm farz namazları (beş vakit, cuma ve bayram namazları) eksiksiz kılmaya çalıştıklarını, buna karşılık, aynı kimselerin % 21.8'lik önemli bir bölümü hiç namaz kılmadığını ifade etmiştir. Aynı kişilerden % 30.8'i cuma ve bayram namazlarını kıldıklarını, beş vakit namazı ise arada sırada kıldıklarını; % 12.6'sı sadece cuma ve bayram namazlarını kıldıklarını, % 6.5'i ise sadece bayram namazlarını kıldıklarını belirtmişlerdir.

⁵⁸ Antoine Vergote, Din, İnanç ve inançsızlık, çev. Veysel Uysal, M.Ü.İ.F.V.Yay., İstanbul, 1999, s. 41.

⁵⁹ Bkz. Murray G. Ross, *Religious Belief of Youth*, Association Press, 291 Broadway, New York, 1950.

⁶⁰ Bkz. M. Doğan Karacoşkun, *Psiko-Sosyal Açısından İman (Dini İnanç)- Amel (Dini Davranış) İlişkisi*, (Yayınlanmamış Doktora tezi), O.M.Ü.S.B.E., Samsun, 1998.

Namaz kılmanın dini bir gereklilik olduğuna inanma noktasında şüpheli olduğunu belirtenlerle, kesinlikle inanmadığını belirten deneklerin hemen hemen tamamına yakını (şüpheli olanlarda % 83.3; inanmayanlarda % 88.9) hiç namaz kılmadıklarını belirtmişlerdir.

Bu bulgulardan, namaz kılmanın dini bir gereklilik olduğuna inanma ile namaz kılma davranışı arasında çelişki olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, deneklerin % 90.2'lik büyük çoğunluğunda, namaz kılmaya yönelik inanç boyutunda görülen yoğunluğun, davranış boyutunda aynı şekilde etkili olamadığı görülmüştür.

b. Oruç Tutma :

Ulaşılan verilere göre deneklerin oruç tutmanın dini bir gereklilik olduğuna inanmaları ile oruç tutma davranışları arasında mânidar bir ilişki sözkonusudur ($x^2=133.49$, $Sd.=4$, $P<0.05$). Bu çerçevede elde edilen bulgulara göre, oruç tutmanın dini bir gereklilik olduğuna “kesinlikle inanıyorum” diyen deneklerin oruç tutma davranışlarının da genelde bu doğrultuda ortaya çıktığı görülmüştür. Bu deneklerin % 76.7'i Ramazan ayında devamlı oruç tuttıklarını ifade ederken, % 16.9'u ara sıra tuttıklarını, % 6.4'ü ise hiç tutmadıklarını belirtmişlerdir.

Oruç tutmaya dair inançlarını “şüpheliyim” ifadesiyle belirten deneklerin, oruç tutma davranışlarına bakıldığında, % 42.1'inin hiç oruç tutmadığı, % 31.6'sının ara sıra, % 26.3'ünün ise sürekli oruç tuttuğu görülmüştür.

Oruç tutmanın dini bir gereklilik olduğuna kesinlikle inanmadığını söyleyen deneklerin ise, % 77.3'lük kesimi hiç oruç tutmazken, % 13.6'sı ara sıra oruç tuttuğunu, % 9.1'i ise hiç oruç tutmadıklarını ifade etmişlerdir.

Bu bulgulardan, oruç tutma konusundaki inanç-davranış ilişkisinin namaza oranla daha uyumlu gözükmeyle birlikte, aradaki ilişkiyi anlamsız kılacak düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır.

c. İçki İçmeme :

Araştırmada içki içmemenin dini bir gereklilik olduğuna inanma ile içki içme davranışı arasında mânidar bir ilişki olduğu anlaşılmıştır ($x^2=55.58$, $Sd.=6$, $P<0.05$). Araştırma alanımıza giren deneklerden içki içmemenin dini bir gereklilik olduğuna kesinlikle inananların % 66.7'si hiç içki içmediğini belirtmişlerdir. % 17.4'ü çok az, % 13.9'u ara sıra ve % 2'si de sık sık içki içtiklerini ifade etmişlerdir.

İçki içmemenin dini bir gereklilik olduğuna inanma konusunda “şüpheliyim” diyen deneklere gelince; bunlardan % 34.9'u hiç içki içmediklerini, % 34.9'u ara sıra, % 25.6'sı çok az, % 4.6'sı ise sık sık içki içtiklerini söylemişlerdir.

İçki içmemenin dini bir gereklilik olduğuna “kesinlikle inanmıyorum” diyen deneklerin davranışlarına baktığımızda, % 30.3'ünün ara sıra, % 27.3'ünün çok az, % 18.2'sinin sık sık içki içtiklerini, % 24.2'sinin ise hiç içki içmediklerini belirttikleri görülmüştür.

d. Kumar Oynamama :

Elde edilen bulgulara göre, deneklerin kumar konusundaki inançlarıyla davranışları arasında da, diğer inanç konularında olduğu gibi oldukça mânidar bir ilişki olduğu görülmüştür. ($x^2=11.97$, $Sd.=4$, $P<0.05$) Bu ilişkinin inanç ve davranış özellikleri arasındaki dağılımına göz attığımızda, deneklerden kumar oynamamanın

dinî bir gereklilik olduğuna "kesinlik inanıyorum" diyen ¾'lük bir bölümü (% 76) hiç kumar oynamadığı, % 19.7'si ara sıra, % 4.3'ü ise çok sık kumar oynadığını belirtmiştir. Kumar oynamamanın dini bir gereklilik olduğuna inanma konusunda "şüpheli" olduğunu söyleyen deneklerin %64'ü hiç kumar oynamadığını, %4'ü ise çok sık kumar oynadığını ifade etmiştir.

Kumar oynamamanın dini bir gereklilik olduğuna inanmayan deneklerin, aynı konudaki ifadelerine göz attığımızda % 48.2'sinin hiç kumar oynamadığı, % 44.4'ünün ara sıra, % 7.4'ünün ise sık kumar oynadıkları anlaşılmıştır..

e. Zina Yapmama :

Araştırma bulgularına göre, zina etmemenin dini bir gereklilik olduğuna kesinlikle inanan deneklerden ¾'ü (% 76.3) hiç zina etmediklerini, % 23.7'si ise zina yaptıklarını belirtmişlerdir.

Zina etmemenin dini bir gereklilik olduğu konusunda şüpheli olduğunu ifade eden deneklerden % 68.2'si hiç zina etmediğini, % 31.8'i ise zina ettiğini belirtmişlerdir.

Deneklerden % 54.5'i, zina etmemenin dinî bir gereklilik olduğuna kesinlikle inanmadıklarını söyledikleri halde, hiç zina etmediklerini; % 45.5'ise zina ettiklerini ifade etmişlerdir.

Ulaşılan verilerin istatistiksel analizi sonucunda, zina etmemenin dini bir gereklilik olduğuna inanma ile zina etme davranışı arasındaki ilişki mânidar bulunmamıştır ($x^2= 8.88$, $Sd.= 4$, $P< 0.05$).

f. Kuranı Okuma ve Anlama :

Ulaşılan verilere göre, Kur'an'ın okunması ve anlaşılmasının dini bir gereklilik olduğuna kesinlikle inandığını söyleyen deneklerin ancak % 17.8'i, Kur'an'ı anlamıyla birlikte okuduklarını belirtmişlerdir. % 37.4'ü Kur'an'ı sadece Arapça metninden, % 9.4'ü ise mealinden okuduklarını söylerken, deneklerin 1/3'ü (% 35.4) Arapça metinden olsun, meâlinden olsun, Kur'an'ı hiç okumadıklarını ve bilmediklerini ifade etmişlerdir.

Kur'an'ı okuma ve anlamanın dini bir gereklilik olduğuna inanma konusunda şüpheli olduklarını söyleyen deneklerin bu konudaki davranışlarına ilişkin ifadelerine baktığımızda, % 73.1'inin hiçbir şekilde Kur'an'ı okumadıkları, % 11.5'inin sadece Kur'an'ın meâlini okudukları, % 15.4'ünün ise sadece Arapça metinden Kur'an'ı okudukları görülmüştür.

Kur'an okumanın dini bir gereklilik olduğuna inanmayan deneklerin yarıdan fazlası (% 63.1) hiçbir şekilde Kur'an okumadıklarını, % 15.8'i Arapça metninden, % 5.3'ü meâlinden okuduklarını ifade ederken, % 15.8'i hem metin, hem de meâl yönüyle Kur'an'ı okuduklarını belirtmişlerdir.

Sonuç olarak Kur'an'ın okunması ve anlaşılması konusundaki inanç-davranış ilişkisi mânidar bulunmuştur ($x^2= 22.57$, $Sd.= 6$, $P< 0.05$).

g. Başa Gelen Felakete Sabretme :

Felakete sabretme konusundaki inanç durumları itibarıyla şüpheli olan deneklerin davranışlarına baktığımızda, yarıdan fazlasının (% 57.1) Allah'ın takdirine razı olmaya çalışsalar da sabır ve tahammül gösteremeyeceklerini ifade ettikleri

görülmüştür. % 28.6'sı felaketler karşısında hemen isyan edeceklerini söylerken, yalnızca % 14.3'ü "felaketlere karşı sabır ve tahammül göstererek Allah'ın takdirine rıza gösteririm" demişlerdir.

Felaketlere sabretmenin dini bir gereklilik olduğuna "kesinlikle inanmıyorum" diyen deneklerin % 66.7'si bu konudaki davranışını "felaketlere karşı asla sabır ve tahammül gösteremem, hemen isyan ederim" cümlesiyle belirtirken, % 33.3'ü felaketler karşısında sabır ve tahammül göstereceklerini ifade etmişlerdir.

Araştırma sonuçlarına göre felaketlere sabretmenin dini bir gereklilik olduğuna kesinlikle inandığını ifade eden deneklerin % 27.3'lük önemli bir bölümünün bu inanca uygun davranmadıkları anlaşılmaktadır. Yapılan istatistiksel analiz sonucu, aradaki ilişki anlamlı bulunmuştur ($\chi^2 = 86.90$, Sd.= 4, $P < 0.05$).

Değerlendirme ve Sonuç

Tüm yaşantılarıyla bir bütün olan insanın, duygu, düşünce ve davranışları arasında bir uyum, bir denge olması gerekir.⁶¹ Bu, her şeyden önce, olumlu kişilik gelişimi ve benlik tasarımı açısından gereklidir. Kendi iç dünyasında çatışmalar yaşayan, kendini değersiz, aşağı ve güvensiz hissedenden bir kimse, bireysel ve toplumsal yaşantısında genel anlamda uyumlu ve barışık olamaz. İşte inanan birey açısından, dinin tüm insan etkinliklerinde aynı oranda ve uyumlu bir şekilde yaşanması son derece önemli psikolojik bir olaydır. İnançla çelişen davranışlar, inanan bireylerin iç dünyalarında çatışma ve problemler doğurur. Çünkü bir dine inanmakla, o dinin gerektirdiği tavır ve davranışların yapılması da kabul edilir.⁶² Aksi halde inanç, sadece bireyin hülyalarıyla karışık duygu ve bilgi boyutundan ibaret kalır.⁶³ Yine dini hayatın objektif yönü olan ameller, eğer tüm benliğin içten katılımıyla ve iman çerçevesinde gerçekleşmiyorsa, bir gösteriden ibaret kalır. Her iki durumda da, bireylerin kişilik ve benlikleri olumsuz yönde etkilenecektir. Dinî inanç ve davranışlar arasındaki uyumsuzluk, kişiyi rahatsız eder ve ciddi özsayı problemleri doğurabilir. Bunu aşmak için birey, ya varolan davranışlarını inancı doğrultusunda değiştirecek; yahut davranışlarına uygun bir inanç geliştirecektir.⁶⁴ Bu durumda, inanan bir insanın ruh sağlığı açısından hayati bir öneme sahip olan dinî inanç-dinî davranış ilişkisinde yaşanan uyumsuzlukların nedenlerini, sosyopsikolojik açıdan irdelemek yararlı olacaktır. Şüphesiz bu nedenlerin tümünden ve yeterince tespitini yapabilmek ile her insan ve insan topluluğu için genelledebilmek oldukça zor bir iştir. Ancak kendi insanımız ve toplumumuz açısından, genel bilgi ve gözlemlerimiz çerçevesinde, biri bireysel, diğeri toplumsal olmak üzere iki temel neden üzerinde duracağız. Bunlardan bireysel nedeni psikolojik karmaşa, toplumsal nedeni ise saygı görme ve takdir edilme ihtiyacı bağlamında yorumlamaya çalışacağız.

Çeşitli kişilik özellikleriyle de ilişkili olarak değerlendirilebilecek bireylerin yaşadıkları psikolojik karmaşalar, dinî inanç-dinî davranış ilişkisinde problemlere yol açan önemli bireysel etkenlerden biri olarak gözükmektedir. Psikolojik karmaşa, yaşadığımız ikilemlerde söz konusudur. Örneğin hem gezmek isteyen, hem de ders çalışması gereken öğrenci bir psikolojik karmaşa içerisindedir. Sonuçta da tatmin edilen

⁶¹ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi*, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yay., Amsterdam, 1993, s. 54.

⁶² Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002, s. 144.

⁶³ Armaner, *a.g.e.*, s. 46.

⁶⁴ Peker, *a.g.m.*, s. 45

her hangi bir istek veya ihtiyaçla, başka bir istek veya ihtiyaç engellenmiş olur. Aynı durum, dini inanca uygun davranışlar gösterirken de söz konusudur. Dine inanan kişi, dinin emir ve yasaklarına uyarken, bâzı başka isteklerini terk eder. Örneğin cinsel güdüsünün etkisiyle, cinsel ilişkide bulunma isteğinde olan bekâr bir insan, dini inancı bunu yasakladığı için terk ederken, bir isteğinden de vazgeçmiş, onu terk etmiş olur. Bu durum, dini inancın yoğunluğu, dini bilgi durumu vb. etkenlerle ilişkili olarak, bireylerde psikolojik karmaşalara, çatışmalara neden olur ve bazı kimseler dini inancın gereğini terk ederek, aksi yönde davranışlar da gösterebilirler.

Bireylerin dini inanç-dini davranış ilişkilerindeki uyumsuzluklarında, toplumsal yaşamdan kaynaklanan, saygı görme ve takdir edilme gibi sosyal yönü daha ağır basan bir takım ihtiyaçları da oldukça önemli rol oynar. İşte bu ihtiyaçların giderilmesi sürecinde birey, inancına ters düşen davranışlarda bulunabilir. Örneğin, gıybet (dedikodu) etmenin yahut içki içmenin inancına göre günah, yani yapılması yasak olduğuna inanmakla birlikte bazı insanlar, sırf içinde buldukları sosyal çevrenin etkisiyle kendileri de bunları hoş karşılayabilir ve inançlarına ters davranışlar gösterebilirler. Aynı şekilde inanan bir birey namaz kılması gerektiğine kesinlikle inandığı halde, o an beraber olduğu insanlar ayıplarlar veya herhangi bir mağduriyetle karşılaşabilir diye namazı terk etme davranışı gösterebilir.

Bütün bu ve benzeri çelişkilerin, inanan insanlarda gerginliğe yol açması kaçınılmazdır. Bu gerginlik sürecinde çeşitli savunma mekânizmaları devreye girer. Bunların başında yer alan aklileştirme yoluyla birey, kendi mevcut davranışlarını ideal dini davranışların yerine koymaya çalışır. Bunu yapmakla, yaşanan “ben”i, ideal “ben” olarak algılama ve böylece çatışma yahut gerginliği aşma istenir. Bu da, çeşitli şekillerde, örneğin kendi davranışına uygun iletişim kaynaklarına daha fazla yönelmek, yahut kendisini psikolojik gerginliğe itecek çeşitli kaynaklardan (vaaz, dini kitaplar, dini programlar vs.) kaçınmak gibi davranışlarla pekiştirilmeye çalışılabilir. Ancak sosyal yaşamda bunlardan kaçınmanın tümüyle mümkün olamaması nedeniyle birey, yine de zaman zaman çatışmalar ve gerginlikler yaşayabilir.

Bu süreçlerin sonucunda, dini inanç yahut iman tam bir tutum halini aldığı anda, kişiliği meydana getiren her şeyi kuşatabilen tek ruhî etken olması⁶⁵ nedeniyle, dini inanç-dini davranış ilişkisindeki uyumsuzluklar, bireyin kendi bütünlüğü içindeki var oluşunun ifadesi ile kişilik ve benliğin temel bir unsuru olan özgüven duygusunu yok edebilir. Özgüven kaybı, kişilikte yol açacağı patolojik etkilerle, bu durumdaki kimselerin yaşamın diğer yönlerinde de olumlu tutum ve davranışlar ortaya koymalarını güçleştirir. Bundan ötürü, dinî inançlarla, bu inançların gerektirdiği dinî davranışlar arasındaki uyum problemi ve çatışmalar, insanların sadece dinî hayatlarıyla sınırlı kalmayıp, tüm yaşama etkinliklerini olumsuz etkileyecek derecede önemli bir gerginlik kaynağı ortaya çıkabilir.

Sonuç olarak, olumlu kişilik ve benlik gelişimine, daha sağlıklı bir ruh yapısına sahip olma ve kendini daha iyi gerçekleştirebilme açısından, dinî inanca sahip bireylerin, dinin subjektif ve objektif her iki yönünü de dengeli bir şekilde yaşantılamaları önemli gözükmektedir.

⁶⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 187